

УДК 167.001:35.071

Петровський Петро Михайлович

Цінність гуманітарної методології постмодернізму для демократичного врядування.

Розглянуто зміст гуманітарної методології постмодернізму як сучасної моделі діяльності та її значення для демократичного врядування. Методологічні настанови постмодернізму розкрито на тлі класичних підходів, які своєю орієнтацією на універсальні тенденції сприяли становленню тоталітарних суспільств і відповідних політичних режимів. Проаналізовано основні філософські методології постмодернізму (феноменологія, персоналізм, герменевтика, структуралізм, комунікативна раціональність) в контексті висвітлення в них людинознавчої проблематики та зроблені висновки про їх вплив на формування сучасного демократичного врядування. Обґрунтована провідна теза гуманітарної методології про необхідність акцентування уваги на самотності та цінності кожної особи в процесі управлінської комунікації.

Ключові слова: постмодернізм, методологія, демократичне врядування, парадигма, гуманітарна парадигма.

Петровський Петр Михайлович

Ценность гуманитарной методологии постмодернизма для демократического управления

Рассмотрено содержание гуманитарной методологии постмодернизма как современной модели деятельности и ее значение для демократического управления. Методологические предписания постмодернизма раскрыто на фоне классических подходов, которые своей ориентацией на универсальные тенденции способствовали становлению тоталитарных обществ и соответствующих политических режимов. Проанализированы основные философские методологии постмодернизма (феноменология, персонализм, герменевтика, структурализм, коммуникативная рациональность) в контексте рассмотрения в них проблематики человековедения и сделаны выводы об их влиянии на формирование современного демократического управления. Обоснован основной тезис методологии постмодернизма об необходимости акцентировать внимание на уникальности и ценности каждой личности в процессе управленческой коммуникации.

Ключевые слова: постмодернизм, методология, демократическое управление, парадигма, гуманитарная парадигма.

Petro Petrovsky

THE IMPORTANCE OF HUMANITARIAN METHODOLOGY OF POST-MODERNISM FOR DEMOCRATIC GOVERNMENT

Maintenance of the humanitarian methodology of post-modernism as modern model of activity and its importance for democratic government are considered. The basic recommendations of the methodology of post-modernism for accenting of attention on the value of every person in the process of administrative communication are disclosed.

Key words: post-modernism, methodology, democratic government, paradigm, humanitarian paradigm.

Особливо важливу роль у процесі становлення української державності, формування системи демократичного врядування та громадянського суспільства належить методології – свідомому

використанню узгоджених ідей, цілей, мотивів, методів та засобів діяльності. Проте, необхідно констатувати, що усвідомлення методології державного управління в Україні знаходиться на досить низькому рівні, дослідження в цьому напрямі не відзначаються системністю та послідовністю. Відомими є причини такого стану, що зв'язані не лише з недостатнім досвідом українського державотворення, але й з прагненням запозичити готові зразки діяльності та вирішення складних суспільно-владних проблем. Зрозуміло, що ні методологічні ідеї класиків української суспільно-політичної думки, ні адаптація загальнонаукової методології, ні використання окремих продуктивних напрацювань відомих мислителів сучасності не можуть сформувати сучасну методологію демократичного врядування. Чіткішому визначенню завдань та шляхів досягнення трансформаційних змін в Україні, на нашу думку, сприятиме системне вивчення вітчизняної практики державного будівництва та зарубіжного досвіду. Щодо останнього необхідно висловити думку, що демократичні перетворення в розвинених країнах відбувалися під впливом загальнокультурних зрушень, досягнутого рівня розуміння справжніх людських цінностей та їх поступового впровадження у практику соціальних відносин. Таким чином, гуманітарна за своїм основним змістом методологія постмодернізму визнається за теоретико-методологічну основу становлення сучасного демократичного врядування.

Гуманітарна методологія постмодернізму розкрита у працях представників усіх філософських шкіл постмодернізму. Проблеми застосування цієї методології в конкретних сферах наукової та практичної діяльності достатньо представлена в сучасній зарубіжній філософії. Зокрема, польський дослідник З. Краснодембський аналізує процес занепаду комунізму та колізії утвердження постмодерністської культури на пострадянському просторі [5]. У вітчизняній науці методологія постмодернізму розкривалася як в цілому, так і в окремих її проявах [4; 11; 15]. Проблема змістовного зв'язку методології постмодернізму та

трансформації сучасного українського врядування висвітлювалася Ю. Сурміним [13]. Проте особливості впливу гуманітарної за своїм змістом методології постмодернізму на становлення демократичного врядування не знайшли свого цілісного дослідження.

Із сказаного випливає *мета* цієї статті – розкриття конструктивного значення гуманітарної методології постмодернізму, її розуміння сутності людини, суб'єкт-суб'єктних форм комунікацій тощо для сучасного демократичного врядування.

Сучасна посткласична методологія сформувалася в період з другої половини XIX століття до наших днів як відповідь на вимоги новітньої історії та переосмислення динамічної соціальної практики. Багатоплановість останньої, виникнення все нових і нових галузей людської діяльності урізноманітнюють методологічні підходи, що, своєю чергою, допомагають людині раціоналізувати процес пізнання та практики. Зрозуміло, що кожна окрема галузь діяльності формує особливу модель методології, що відтворює характерні властивості свого предмета та попередні апробовані форми його зміни. Можна також стверджувати, що кожна така методологічна модель, окрім предметно-зумовлених принципів і вимог, включає визначення світоглядних, ключових проблем, що розкривають загальне ставлення суб'єкта до здійснюваної діяльності. Саме таке визначення є прерогативою філософії, яка формує принципові засади людської життєдіяльності із урахуванням основних тенденцій певного історичного часу та його найбільш впливових культурних настанов. До компетентності філософії належить розгляд методології з огляду її сутнісних характеристик. У цьому контексті необхідно зазначити, що загальна цінність методології зумовлена її основним призначенням – регулювати й оптимізувати процес людської діяльності шляхом її раціоналізації. Методологія по-різному трактується у кожній філософській школі і проявляється як поширення її онтологічних ідей на реальний процес людської пізнавальної і практичної діяльності. На нашу думку,

післякантівський розвиток методологічних концепцій може бути сфокусованим навколо заміни класичної (модерної) моделі на сучасну посткласичну або постмодерну.

Геніальне передбачення цієї заміни було здійснене І. Кантом у суперечливому втіленні єдиної сутності людини (свободи) у різноманітні форм її самоствердження. Проте потрібен був тривалий час для належного усвідомлення його геніальних ідей. І людинознавчі ідеї його послідовників Г. Гегеля і К. Маркса цілком вписуються в рамки класичної методології, зокрема це стосується гегелівського гранд-нарративу про “діалектику Духу, який самоусвідомлює себе в абсолютності суб’єкта, що саморефлексує” [10, с. 28]. У контексті сучасної постмодерної традиції такі ідеї класифікуються як “патетичні помилкові думки” [10, с. 28].

У цьому контексті необхідно розглянути концепцію марксизму, теоретичні положення якого і до сьогодні вважаються частиною наших співвітчизників вершиною гуманізму. Дійсно, ставлення до марксизму взагалі і в частині його зв’язку із проблемами гуманізму є досить складним, оскільки глибина і різносторонність вчення дає можливість акцентувати увагу на різних аспектах цієї тематики, фіксувати окремі твердження і робити відповідні їм висновки. Контекст розгляду вказаної проблеми, яку можна класифікувати як встановлення міри відповідності/невідповідності марксизму сучасним цивілізаційним процесам, зводиться до висвітлення аспекту названої проблеми, а саме – в чому особливість вирішення проблематики людини у теорії марксизму. Для деталізації нашого погляду необхідно зафіксувати аксіоматичні положення марксизму, до яких належать:

- сприйняття марксизму як багатогранного вчення, що складається, за твердженнями самих класиків, із трьох взаємозв’язаних частин – філософії, політекономії та наукового комунізму;

- домінування серед них наукового комунізму або ідеології робітничого класу з вимогою встановлення його диктатури;

– розуміння диктатури пролетаріату як тимчасового засобу ствердження нових моралі, цінностей тощо.

Ці властивості можна перелічувати далі, але вже сказане підводить до висновку, що основним суб'єктом історії за марксизмом стає пролетаріат із властивими йому класовими домінантами. Водночас, “людина не є абстракт присутній окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин” [6, с. 262]. Ця теза проводиться послідовно й постійно у всіх працях класиків марксизму-ленінізму, вона є ключовою у ствердженні соціоцентричної (з домінуванням загально-соціальних цінностей), а не гуманітарної методології [15, с. 169]. Тут доречно висловити думку про те, що К. Маркс виводив свою теорію із дійсного факту відчуження людини як загального протистояння людині об'єктивованих соціальних сил (насамперед приватної власності) [7, с. 111]. А подолання цього відчуження (і ліквідація приватної власності) досягається ствердженням суспільної природи людини, що нівелює її особистісні начала і зводить до часткової соціальної функції. Радянська практика колективізму і тоталітаризму є логічним продовженням марксистських теоретичних положень, які методологічно послідовно обґрунтовували пріоритетність класу, соціуму й держави. Дійсне домінування загальносоціального над особистісним – це наріжний камінь теорії марксизму й наступної практики революційного насильства над історією з боку радянського більшовизму. Навіть на рівні визначення мети – побудова безкласового суспільства – очевидним є макіавеллізм марксизму (революційна доцільність як дотримання принципу “мета виправдовує засоби”), оскільки благо одних досягається злочином проти інших.

Ще однією концепцією, що потребує часткового розгляду в контексті виокремлення гуманітарної методології посткласицизму, а точніше заперечення у її спроможності бути такою, є методологія Ф. Ніцше. Здійснена ним критика класичного суспільства та його цінностей проводилася під гаслом боротьби за емансипацію людини, за досягнення

нею справжнього життя. Дієвим стимулом розвитку людини, що набуває загально онтологічного значення і статусу її головної здатності, стає воля, але не воля як одна із спонук людської поведінки, а як воля до влади [9]. Остання має у Ф. Ніцше, меншою мірою, два значення – воля до влади над зовнішніми обставинами (включно із нормами культури) і воля до влади над собою [9]. Остання є визначальною щодо першої, вона повинна домінувати над всіма раціональними і естетичними (аполлонівськими) початками і вести людину до “Надлюдини”, для якої щезають всі моральні норми поведінки і вона дійсно може стати по той бік (тобто на протилежний до) добра і зла [8]. Ця “метафізика сваволі” визнає лише природно-стихійне воління, позбавлене раціональних підстав і моральної відповідальності, разом із муками сумління [2, с.17]. Зрозуміло, що побудована на абсолютизації однієї людської властивості методологія призвела до хибних висновків, які закономірно класифікуються як волюнтаризм і аморалізм. Іншими словами, здійснений Ф. Ніцше “бунт проти розуму”, хоч і мав значний деструктивний вплив на сприйняття класичної культури, не може бути методологічним підґрунтям конструктивного ставлення до здійснюваних змін, не може бути обґрунтуванням управлінської діяльності на соціальному рівні.

Прагненням поєднати ґрунтовність розуміння людського світу із досягненнями науки виділяються такі філософські концепції ХХ ст. як прагматизм, феноменологія, персоналізм, герменевтика, структуралізм, комунікативна раціональність та інші.

Методологія прагматизму (від давнього. праґма – справа, дія) сформувалась у США в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і є типовим виявом американського способу життя. Прагматизм є близьким до позитивізму у своїй критиці філософії за відрив від життя (абстрактність, споглядальність, спекулятивність), а також за прагненням знайти раціональні підвалини людської діяльності загалом і пізнання зокрема. Вихідною емпіричною основою людської діяльності, за прагматизмом, є досвід або “потік

свідомості”, тобто об’єкт пізнання є для суб’єкта таким, яким він його знає, тобто опосередкований рівнем його осягнення. Прагматизм і похідні від нього ідеї американського менеджменту підпорядковують пізнання вирішенню практичних завдань і досягненню реального успіху. Звідси погляд на пізнання, науку, мислення і знання як засоби організації діяльності, вибору оптимальних способів досягнення позитивного результату. За однією із основних тез прагматизму, істинність визначається як корисність [14, с. 522]. Ця теза була предметом звинувачень прагматизму у суб’єктивності, ненауковості тощо з боку adeptів марксизму [14, с. 522]. Проте важко заперечити твердження, що для практики, зокрема практики управління знання виконує роль інструменту і істинність знання в цьому контексті співмірна з його ефективним впливом на результати діяльності.

Ще однією функцією знання є його вплив на суб’єкт пізнання з метою подолання сумнівів і формування віри у дієвість цього знання, його цінність для досягнення успіху. Тут прагматизм базується на ідеї І. Канта про три види віри – моральну, доктринальну і прагматичну [3, с. 412].

Моральна – це віра в Бога, добро і справедливість, доктринальна – у власні відносно істинні знання (доктрину) і прагматична – віра у ефективність використовуваних засобів. Зрозуміло, що така безсумнівність є важливим чинником, який мобілізує суб’єкта на більші зусилля, цілеспрямованість і, в підсумку, забезпечує досягнення потрібної мети.

Можна констатувати, що методологія прагматизму спрямована на практичну діяльність та продуктивний потенціал людини. До її позитивних уроків, що цілком правомірно проектуються на практику демократичного врядування, належать такі:

- зорієнтованість на успіх та досягнення ефективного результату діяльності;

- основою практичної діяльності є не так реальний світ, як досвід конкретного суб’єкта, засвоєні ним уроки життя, прагнення тощо;

– знання потрібні для покращення реального становища, для оптимізації практичної діяльності, і тому критерій їх цінності – це їх корисність;

– усі суб'єктивні (особистісні і ті, що стосуються суб'єкта) характеристики повинні бути застосовані в діяльності як її потенціал чи ресурс.

Заслуговують увагу також гуманістичні світоглядно-методологічні висновки здійснені у філософському напрямку, що відповідно до своєї основної ідеї, називається феноменологією (етимологічне значення – вчення про феномен, або те, що з'являється). У класичній філософії (прикладом може бути філософія Гегеля) феномен – це доступне чуттєвому пізнанню явище, а феноменологія, відповідно, є вченням про нього та вступом до логіки і метафізики. У сучасній посткласичній філософії феноменологія – це одна із течій, що має потужний методологічний вплив на всі сфери людської діяльності. Виникнення феноменології пов'язане з іменем німецького мислителя Е. Гуссерля. Її основою є розуміння феномену не як прояву певної сутності, а як такого явища, що є самодостатнім, само себе виявляє і безпосередньо дається свідомості. Остання має справу із феноменами, хоча в ній наявні і різні звички, стереотипи як форми присутності загального. Тому завдання дослідження полягає у очищенні сприйняття конкретного феномена від всього зайвого, побічного, що виникає у нашій свідомості. Таке очищення як звернення до унікальності предмета як первинного джерела знання і розкриття його сенсу відбувається через відкидання нашарувань слів, оцінок, бачень як засобів уніфікації. Важливим тут є заперечення ролі природничих наук, їх методології тоталізуючого (підпорядковуючого) узагальнення, домінування родової сутності над явищами та акцентування уваги на неповторності кожного природного і соціального явища, кожної події у житті людини тощо. Адекватне застосування феноменології дістала у екзистенціалізмі, який розглядає її як основну методологію пояснення людського світу, оскільки кожна людина є

неповторною (справжнім феноменом) і вимагає відповідного індивідуального розуміння та пошанування.

До основних проєкцій феноменології та екзистенціалізму на методологію сучасного демократичного врядування можна віднести такі:

– оскільки демократичного врядування є особливим видом людської діяльності та організуючим впливом на інших людей, то на нього поширюються всі висновки про людину як унікальну цілісність, а отже, до неї необхідно ставитися як до особистості у кожному окремому випадку;

– врахування особистості людини включає розуміння її внутрішніх спонукальних сил – намірів, мотивів, прагнень, очікувань тощо та використання методу ідентичності – первинної спорідненості внутрішнього світу людей і методу інтроспекції – погляду в себе задля розуміння іншого;

– важливою характеристикою людини є свобода дії, здатність самостійно і більш-менш свідомо вибирати свій шлях, що з огляду управлінської практики зумовлює своєрідну невизначеність, альтернативність і відносну передбачуваність (непередбачуваність) діяльності кожного працівника;

– феномени не лише індивідуального, але й соціального буття людини не завжди зумовлюються раціональними причинами, вони мають значний сегмент емоційності, психологічної невимовності і, навіть, абсурдності (за А. Камю). Відповідно, загальнонаукове їх пояснення має свої межі, вийти за які частково дозволяють методи індивідуалізації та конкретизації, тобто чіткої прив'язки наукових істин до специфіки органу управління, напрямку і часу його діяльності. Дотримання зафіксованих тут положень є принциповим для надання державному управлінню рис демократизму, відкритості та людяності.

Однією із ключових проблем державного управління є проблема поєднання індивідуального та соціального, або досягнення легітимності управління державного рівня. Загальнотеоретичні аспекти її вирішення

аналізуються представниками школи герменевтики (від давньогр. – роз'яснення, тлумачення), у яких шлях до порозуміння соціальних суб'єктів лежить через прояснення системи загальноприйнятих значень культури (В. Дільтей, Х. Гадамер, Ю. Габермас, К.-О. Апель та інші). Життєвий світ людей трактується тут насамперед як мовна реальність, що складається із значень, образів і символів. Завдання кожного соціального суб'єкта зводиться до їх інтерпретацій та досягнення стану інтерсуб'єктивності, яка об'єктивує психологічно-суб'єктивну неповторність кожної людини та визначає можливості міжособистісного взаємопорозуміння й спільного буття. Мовна реальність або культурно-мовний текст (В. Дільтай, М. Бахтін та інші) є основним предметом вивчення для пізнання людини й суспільного життя. Текст як предметне поле культури потребує свого прочитування всіма суб'єктами соціальної дії та обов'язково доповнюється інтерпретацією, тобто виявленістю (артикульованістю) думки кожного конкретного суб'єкта.

Прочитування змісту культури – це постійна “деструкція” (Ж. Дерріда) предметних станів культури, актуалізація їх значень, образів і символів та співставлення їх з власними баченнями діючого суб'єкта [4, с. 93]. Таке поєднання здійснюється в часових параметрах як виявлення контексту зародження тексту, його проекція в майбутній контекст, а також як діалог суб'єкта із текстом із метою виявлення його потенційних можливостей і станів. Таким чином, за філософською герменевтикою, розуміння та інтерпретації предметного поля культури становлять основу вільної діяльності особистості, що повністю поширюється і на практику демократичного врядування. А філософію, до речі, “можна визначити як метамову всіх наук (і всіх видів пізнання і свідомості)” [1, с. 364].

Своєрідним продовженням герменевтики є методологія комунікативної раціональності, яка акцентує увагу на комунікації як невід'ємній властивості суспільного існування. Загальна значущість комунікації досягається публічним обговоренням проблем, всебічною їх

аргументацією, раціональним обґрунтуванням із різними соціальними суб'єктами. Ознакою сучасної цивілізованої спільноти є наявність розгорнутої комунікації у формі дискурсу – звучання й врахування всіх поглядів для досягнення суспільної узгодженості у ставленні до норм і цінностей соціуму. З огляду на це, можна стверджувати, що герменевтика і комунікативна філософія розкрили глибинний пласт культури, необхідність його актуалізації та вдосконалення в процесі інтерактивної діяльності, без чого важко уявити сучасний процес політичного плюралізму, колегіального прийняття рішень та досягнення консенсусу.

Дослідження та впровадження гуманітарних аспектів демократичного врядування може здійснюватися за допомогою низки інших методологічних підходів, що сформувалися в сучасній науці та філософії. Мова йде про системний, структурно-функціональний, синергетичний, компоративний та інші підходи. Виправданим також є використання методологій окремих наук, для прикладу сукупності методів соціологічної науки – інтерв'ю, опитування, тестування тощо. Для нас важливо зафіксувати, що характерною особливістю сформованого в філософії постмодернізму ставлення до практичних проблем є прагнення проникнути у їх сутність, знайти основні рушійні сили змін, визначити можливі лінії розвитку та можливості суб'єкта у корегуванні цієї лінії. Засобом, за допомогою якого досягаються філософські висновки є рефлексія (дослівно – повернення назад) – усвідомлення кінцевих засад буття та культури, постійне мисленнєве опосередкування різних предметів, співставлення багатьох поглядів, пошук оптимального поєднання альтернатив, знаходження компромісних рішень та бачення стратегічних перспектив. Отже, опосередкованість, діалогічність, співвіднесеність, обґрунтованість, критичність, виваженість (перелік характеристик можна продовжити) є ознаками сучасного філософського мислення і саме вони надають нашому розумінню складних (зокрема і управлінських) процесів необхідної глибини, цілісності та простоти. Сказане дозволяє глибше зрозуміти соціальне

значення принципу плюралізму, що в контексті управлінської практики використовується як принцип доповнювальності або необхідності враховувати (і/чи зважати на) всі існуючі точки зору на певну вирішувану проблему. Доречно додати, що визнання рівноправності всіх когнітивних практик – науки, повсякденного досвіду, релігії, магії та деяких інших – зовсім не обов'язково веде до методологічного анархізму [11], а, швидше за все, сприяє утвердженню принципу плюралізму, що в практичному значенні коннотується з принципом демократизму. Специфічною формою заперечення методологічного релятивізму є також парадигмальний підхід, що виник у 60-х роках минулого століття у рамках неопозитивізму з ініціативи американського філософа науки Томаса Куна. За ним під парадигмою розуміють загальну для певної наукової спільноти методологічну модель пізнання або, за словами самого Т. Куна «визнані всіма наукові досягнення, які впродовж певного часу дають науковому товариству модель постановки проблем і їх вирішення» [5, с. 11]. У цьому контексті, розвиток науки і практичної діяльності здійснюється за допомогою загально прийнятої парадигми, тобто практикованих форм, методів і способів дослідження дійсності. Тим самим парадигма поєднує в собі теорію і методологію, є теорією спрямованою на подальший приріст знання та його практичне застосування.

На нашу думку, сучасна парадигма – це система знань і цінностей, що визначає пріоритети у виборі цілей та засобів їх досягнень, система цілісного осмислення пізнавальної та практичної діяльності. Необхідно підкреслити, що, за усталеним на сьогодні розумінням, парадигмальна модель стосується не лише методології дослідження, але й методології практичного втілення здобутих знань, зокрема методології змін суспільно-владних відносин. Невід'ємною властивістю парадигми як методологічної моделі пізнавальної та практичної діяльності у певній сфері дійсності є її співмірність цій сфері, можливість адекватно відтворити її сутнісні характеристики (відповісти на питання “що є?” і “що слід робити?”).

Постмодерна парадигма дослідження та реформування суспільства та влади формувалася у протиставленні класичній методології, що на сьогодні в значній мірі зберігається в природничонауковій сфері. Природничонаукова парадигма зберігає своє значення для дослідження широкого спектру матеріальних процесів, але втрачає свою продуктивну здатність у поясненні суб'єктивно детермінованих суспільних та управлінських процесів. У дещо трансформованій під впливом постмодерну формі, природничонаукова парадигма застосовується також до аналізу суспільно-владних процесів та дає можливість розкрити їх об'єктивну необхідність. Проте безпосередньою теоретико-методологічною основою запровадження і здійснення демократичного врядування виступає гуманітарний потенціал досягнень постмодернізму.

Таким чином, філософія постмодернізму сформувала систему методологічних настанов, що орієнтують на різностороннє, глибинне і невичерпне пізнання соціуму та людини як складної ціннісної конструкції. Пізнавальний та ціннісний аспекти цієї філософії доповнюються розкриттям діяльнісних, комунікативних та творчих можливостей кожної людини. Практична орієнтація на актуалізацію всього людського потенціалу на соціальному рівні здійснюється за допомогою демократичного врядування. Іншими словами, необхідною умовою впровадження демократичного врядування в практику соціальних відносин є використання настанов гуманітарної за своїм змістом методологія постмодернізму.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. К методологи гуманитарных наук [Текст] / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества [Текст]. — М. : Искусство, 1979. — 424 с.
2. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии [Текст] / Ю. Н. Давыдов. — М. : Мол. гвардия, 1982. — 287 с.

3. Кант И. Критика практического разума [Текст] / И. Кант // Кант И. Сочинения [Текст] : в 6-ти т. Т. 4, Ч. 1 / И. Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. — М. : Мысль, 1966. — С. 311 - 504.
4. Квіт С. М. Основи герменевтики [Текст] : навч. посіб. / С. М. Квіт. — К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2003. — 192 с.
5. Краснодембський, Здзіслав. На постмодерністських роздоріжжях культури [Текст] /Пер. з польськ Р. Харчук. – К.: Основи. 2000. – 196 с.
6. Кун Т. Структура научных революций [Текст] / Т. Кун ; пер. с англ. И. З. Налетова. — М. : Прогресс, 1975. — 278 с.
7. Маркс К. Тезисы о Фейербахе [Текст] / К. Маркс // Маркс К. Сочинения [Текст] : в 50 т. Т. 42 / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Политиздат, 1978. — 487 с.
8. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года [Текст] / К. Маркс // Маркс К. Сочинения [Текст] : в 50 т. Т. 42 / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Политиздат, 1978. — 487 с.
9. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла [Текст] / Ф. Ницше // Ницше Ф. Сочинения [Текст] : в 2 т. Т 2 / Ф. Ницше. — М. : Мысль, 1997. — 829 с.
10. Ницше Ф. Так говорил Заратустра [Текст] / Ф. Ницше // Ницше Ф. Сочинения [Текст] : в 2 т. Т 2 / Ф. Ницше. — М. : Мысль, 1997. — 829 с.
11. Соболев О. М. Постмодерн і майбутнє філософії [Текст] / О. М. Соболев. — К. : Вид-во “Наукова думка”, 1997. — 187 с.
13. Сурмін Юрій. Можливості постмодернізму як методології в сучасному державному управлінні. // Соціальні науки. - № 3, 2010; [Електрон. ресурс] – Ружим доступу: www.social-science.com.ua/jornal_cont.
14. Філософський енциклопедичний словник [Текст]. — К. : Абрис, 2002. — 742 с.
15. Хамітов Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж [Текст] / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова. — К. : Вид-во “Наукова думка”, 2000. — 272 с.